Danijel Vojak

ISSN 0353-295X (Tisak) 1849-0344 (Online)
Radovi - Zavod za hrvatsku povijest
Vol. 57, br. 1, Zagreb 2025.

UDK: 94(=214.58)“1939/1945“(091)
341.485(=214.58)(4) “1939/1945“(091)
341.485(=214.58)(497.5) “1939/1945“(091)
Pregledni rad
Primljeno: 1. 7. 2025.
Prihvaćeno: 1. 10. 2025.
DOI: 10.17234/RadoviZHP.57.18

Genocid nad Romima / Samudaripen u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata[1]

U radu se analizira položaj romskog stanovništva u određenim europskim zemljama uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Analiza je obuhvatila pitanja na koji način se razvijao anticiganizam (antiromski rasizam i diskriminacija), posebice u Njemačkoj, i kako su na njega utjecale teze rasizma i eugenike. Istraživanjem se analizira odnos nacističkih vlasti prema Romima uoči i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kao i odnos pronacističkih saveznica (Nezavisna Država Hrvatska, Rumunjska), ili zemalja pod nacističkom okupacijom (Poljska, Francuska, dijelovi SSSR-a). Na kraju rada analizom će se obuhvatiti i pitanje utvrđivanja broja romskih žrtava.

Uvod

Romsko stanovništvo naselilo je europska područja u nizu migracijskih valova s jugoistočnog područja od XIII. st. nadalje. Iako su ih u početku vlast i neromsko (domicilno) stanovništvo dobro prihvatili, to se ubrzo promijenilo te su postali neželjeni i proganjani stranci, optuživani da su špijuni, lopovi, varalice, besposličari, otimači djece i sl. U takvom anticiganističkom društveno-političkom kontekstu Romi su bili u mnogim europskim zemljama pritisnuti represivnom politikom radi njihove asimilacije i gubitka identiteta. Takva anticiganistička politika dovodila je nerijetko do slučajeva nasilja i pogroma nad Romima što je svoj vrhunac imalo za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kada su oni bili genocidno progonjeni i gotovo demografski uništeni na kraju istog rata. Nakon ovog rata romsko stradanje bilo je marginalizirano u većini europskih historiografija, što se i danas odražava u nedovoljno istraženim područjima romskog stradanja. To su i razlozi za pisanje ovog rada u kojem je istraživanje usmjereno na povijest progona Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata, koji se danas naziva Samudaripenom.[2]

[1] Ovo istraživanje provedeno je u sklopu projekta „Zaboravljena mjesta stradanja nepoćudnih: Genocid nad Romima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj: istraživanje, memorijalizacija, edukacija“ koji financira Europska unija – Next Generation EU (01/08-73/23-2519-8).

[2] Nakon Drugog svjetskog rata stradanje Roma u tom ratu nije bio nazivano posebnim pojmom, kao što su to Židovi činili koristeći „Holokaust“. Krajem 70-ih godina 20. stoljeća dio europskih stručnjaka počinje sustavnije proučavati romsko stradanje te pritom koriste termin „zaboravljeni

Anticiganizam u Europi do Drugoga svjetskog rata

Povijest romskog stanovništva ubrzo je nakon njihova doseljavanja u Europu u srednjem vijeku bila obilježena razdobljima izraženog anticiganizma. On se definira kao poseban oblik rasizma, određen povijesno-geografskim odrednicama u određenim zajednicama, a često je praćen nasiljem, govorom mržnje, eksploatacijom, diskriminacijom, segregacijom, dehumanizacijom, stigmatizacijom, izrabljivanjem, etničkom mimikrijom (prikrivanjem vlastitog etničkog identiteta), negativnim (stereotipnim) diskursom i lošim položajem u političkom, znanstvenom, javnom i civilnom društvu Roma.[3] Dolaskom Roma u Europu u ranom XIV.

holokaust" time nastojeći povezati stradanje romskog s onim puno poznatijim javnosti, stradanjem židovskog naroda u Drugom svjetskom ratu. Sa sve intenzivnijim proučavanjem ove materije dio je romskih političkih predstavnika i znanstvenika, poput Iana Hancocka, prije desetak godina predložio korištenja pojma *Porajmos*, što na romskom znači „uništenje". Nekoliko godina nakon toga dio romskih lingvista i političkih predstavnika odbacio je korištenja pojma *Porajmos* navodeći kako u nekim dijalektima romskog jezika on ima negativno značenje (silovanje, nasilna penetracija). Zbog toga je dio njih predložio korištenje pojma *Samudaripen* (rom. „masovno ubijanje") za opis genocida nad Romima, koji je počinjen tijekom Drugog svjetskog rata. Danas dio europskih zemalja koristi pojam Samudaripen (zemlje bivše Jugoslavije, dio zapadnoeuropskih zemalja, poput Njemačke), neke koriste pojam „romski holokaust" (npr. Češka, Slovačka, Poljska), Porjamos (npr. Nizozemska), dok se kao neutralniji pojam koristi pojam „genocid nad Romima". Između ostalog, zanimljivo je ovdje istaknuti preporuku Međunarodnog saveza za sjećanje na holokaust, koji je u dokumentu „Preporuka na temu 'Učenje o progonu i genocidu nad Romima tijekom nacističke ere'", objavljenom prošle godine, preporučio da se kod izbora pojma za genocid nad Romima trebaju uzeti u obzir nacionalni i lokalni kontekst; HANCOCK 2012: 34–52; STANIŠIĆ et al. 2024: 20.

[3] Anticiganizam se kao pojam prvi put koristio u Sovjetskom Savezu u 20-im godinama 20. stoljeća, no njegova današnja definicija biva oblikovana u znanstvenim raspravama u 70-im i 80-im godinama 20. stoljeća. Za suvremenu interpretaciju ovog pojma zaslužan je Valeriu Nicolae Ciolan, romski aktivist iz Rumunjske, koji ga je 2006. konačno definirao i to ponajviše kao pojam koji se više koristi u suvremenom javnom i političkom diskursu. Tako ga je koristio Europski parlament prvi put u travnju 2005. izjednačujući ga s pojmom „romaphobia" u jednoj od rezolucija, dok je 2015. pozvao na borbu protiv „antigypsism". Te kao i sljedećih godina počele su ga koristiti druge institucije Europske unije. Antigypsyism – a Reference Paper (version June 2017); NICOLAE 2006: 22–32; Tim za podršku posebnog predstavnika glavnog tajnika za pitanja Roma, 2011., 23 – 24; Council of Europe Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues.
Neki znanstvenici navode kao problematično korištenje termina „anticiganizam" („antigypsyism"), koji se koristi unutar engleskog govornog područja (naziv „Gypsy"/"Cigan"). Ovome se terminu suprotstavlja termin „antiziganism" kao relevantniji termin za šire europsko područje (oblici naziva „Zigan"/Cigan" koji se koriste u nekim europskim državama, npr. Njemačkoj). BELUSCHI FABENI I TOSI CAMBINI 2017: 100. U siječnju 2023. Vlada Republike Hrvatske usvojila je „Zaključak o usvajanju pravno neobvezujuće Radne definicije antiromskog rasizma i diskriminacije Međunarodnog saveza za sjećanje na Holokaust (IHRA)", u kojoj koriste termin „antiromski rasizam i diskriminacija", a ne „anticiganizam". Nekorištenje termina „anticiganizam" povezano je s neprimjerenim korištenjem pejorativnog naziva „cigani" za pripadnike romskog naroda. Zaključak o usvajanju pravno neobvezujuće Radne definicije antiromskog rasizma i diskriminacije Međunarodnog saveza za sjećanje na Holokaust (IHRA).

st. većina stanovništva ih prima uz mješavinu straha i fascinacije, dok se njihov jezik smatra čudnim. Ubrzo su se svjetovne vlasti prema njima odnosile kao prema lutalicama, kriminalcima i špijunima, dok ih je Crkva smatrala vještičama, heretičima, poganima. Upravo na temelju takvih predrasuda oblikovao se anticiganizam zbog kojega su Rome bili zatvarali, proganjali i porobljivali vladari kroz čiji su teritorij prolazili. Marija Terezija, primjerice, pokušala ih je prisilno naseliti, odredila da se zovu Novoseljaci, oduzimala njihovu djecu, koju su stavljali na odgoj u kršćanskim obiteljima na selu, i sl.[4] Tako su stoljeća predrasuda prema Romima i njihova progona u drugim zemljama pripremala „teren" za genocid nad njima.[5]

Anticiganističkoj politici progona romskog stanovništva u Europi od druge se polovine XIX. st. pridodao i utjecaj rasizma. Tako se počeci promišljanja o rasnoj podjeli ljudi pojavljuju u djelima Immanuela Kanta *Définition du concept de race humain* (*Uspostava koncepta o ljudskoj rasi*, 1785) i Charlesa Roberta Darwina *The Origin of Species* (*Porijeklo vrste*, 1859). Njihove teze nastavili su proučavati (i „dopunjavati") drugi znanstvenici, poput Josepha Arthura de Gobineaua u djelu *Essai sur l'inégalité des races humaines* / *Esej o nejednakosti ljudskih rasa* (1853 – 1855) te Houstona Stewarta Chamberlaina u djelu *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* / *Temelji devetnaestog stoljeća* (1899). Blumenbach je isticao bijelu rasu kao najvišu rasu unutar ljudske vrste, dok je Gobineau razlikovao „više rase" (npr. arijsku rasu) od „nižih rasa" (npr. crne i žute rase). Chamberlain je posebice isticao psihološku prirodu čovjeka kao kriterij za određivanje „kvaliteta" rase. Osmislio je koncept pet prirodnih zakona nužnih za plemenitost pojedine rase: postojanje sirovine izvorne kvalitete, prakticiranje endogamije, selekcija, neophodnost i ograničavanje miješanja rasa.[6] Na temelju Darwinove teze o prirodnom odabiru vrsta u djelu *Podrijetlo vrsta* oblikovana je teorija socijalnog darvinizma koja se temelji na prirodnom postojanju „viših" i „nižih" rasa. Socijalni se darvinizam zatim kod nekih znanstvenika nastojao povezati s njemačkim nacionalizmom.[7]

Istodobno s jačanjem rasističkih teorija u Europi javlja se eugenika ili rasna higijena, koju je Francis Galton početkom 80-ih godina 19. stoljeća definirao kao znanost koja se bavi proučavanjem metoda poboljšanja rase radi sprečavanja propadanja „viših i sposobnijih" i smanjivanja broja „nižih i nesposobnih" rasa (klasa). Metodološki se dijelila na negativnu eugeniku (korištenje metoda sterilizacije, krivičnog i materijalnog kažnjavanja, eutanazije, prisilnog pobačaja i selektivnog infanticida i holokausta) i pozitivnu eugeniku (korištenje metoda nagrađivanja,

4 VOJAK 2016: 662–670.

5 ZIMMERMANN 2012: 815.

6 FONTET 1999: 43–72; HOBSBAWM 1993: 69–73, 118–125; ŠOB 1995: 13–39; FRASER 1995: 247–248; HEUSS 2006: 4–5; LEWY 2000: 37.

7 BRUNETEAU 2005: 25–30; PANAYIA 1999: 37–38.

umjetne selekcije i propagande). Tako su unutar eugenike spojene postavke antropološke i biološke (higijenske) znanosti, a pritom se u širem smislu oslanjala na socijalni darvinizam.[8] Rasizam i rasna higijena (eugenika) u europskim zemljama, posebice Njemačkoj, razvijali su se istodobno s porastom antisemitizma, pri čemu je prevladao pasivni antisemitizam, koji se dolaskom nacizma pretvorio u militantno-birokratizirani oblik te se integrirao (uklopio) u njihovu globalnu rasističku politiku.[9] Pojavom antisemitizma sve je više jačao biološki rasni nacionalizam, koji se u Njemačkoj temeljio na zaštiti rasno definirane nacionalne zajednice ili *Volksgemeinschafta*. S njime je bio povezan njemački romantičarski *Volk – pokret* koji je smatrao Židove otuđenima od prirode i bezdušnima te krivcima za poraz u Prvom svjetskom ratu.[10]

Nacistički ideolozi ovakvim su shvaćanjem nastojali pružiti znanstveni temelj za korištenje nasilnih (istrebljivačkih) metoda prema onim „neželjenim" društvenim skupinama. Njihovim znanstvenim argumentima pridružili su se brojni drugi znanstvenici, a među njima znatan broj eugeničara. Već za vrijeme Weimarske Republike osnovale su se eugeničke institucije, no tek s dolaskom nacista na vlast eugeničke teze su se počele provoditi.[11] U razdoblju do 1941. donijet je niz zakona vezanih za „rasno-genetska pitanja", a jedan od značajnijih je „Sterilizacijski zakon" (ili „Zakon o prevenciji genetski oboljelog potomstva") iz 1933. Ovim zakonom započela je sterilizacija osoba s nasljednim genetskim poremećajima, obuhvativši oko 350 000 osoba s mentalnom retardacijom, a njime se zabranjivalo sklapanje brakova. Ova se metoda primjenjivala i na Njemice udane za francuske tamnoputе vojnike na području Rajnske oblasti. Mnogi pobornici sterilizacije kao eugeničke mjere isticali su njezinu prednost u „niskoj cijeni" i velikom učinku. Jedna od institucija nadležnih za proučavanje ove problematike bio je berlinski Institut za antropologiju, nasljeđe i eugeniku „Karl Wilhelm", čiji je jedan od istraživača bio Josef Mengele.[12] Iduću je fazu činio projekt eutanazije (ili T4 prema berlinskoj središnjici u ulici Tiergartenstraβe 4), pritom je bio preuzet model „industrijskih procesa" za ubijanje („industrijalizacija ubijanja"). Eutanazijski je projekt u početku primjenjivan na pacijente psihijatrijskih ustanova i djecu s poteškoćama u razvoju. Također, ovim su projektom u većoj mjeri obuhvaćeni Židovi, Romi, homoseksualci, komunisti, Slaveni i ratni zarobljenici. Zatim je 1941. započela faza izgradnje logorskog sustava, gdje se nastavilo s projektom eutanazije. Neki

8 POLŠEK 2004: 29–33, 60–63; POLŠEK 2003: 481–482.

9 HOBSBAWM 2009: 110; BRUNETEAU 2005: 77–80, 85; FREDRICKSON 2002: 103, 122–123.

10 MAZOWER 2004: 104–105, 166; JOHNSON 2007: 126, 128.

11 GAY 1999.

12 MAZOWER 2004: 101–103; FREDRICKSON 2002: 126; BRUNETEAU 2005: 86; LEWY 2000: 38–40.

procjenjuju kako je sterilizacijom obuhvaćeno 200 000 do 450 000 ljudi, dok se broj žrtava eutanaziranjem plinom ili injekcijom procjenjuje na do 93 000.[13]

Romi u europskim zemljama za vrijeme Drugoga svjetskog rata

Potrebno je naglasiti kako u radu nije cilj znanstveno analizirati položaj i odnos prema Romima u svakoj europskoj zemlji za vrijeme Drugoga svjetskog rata, već će analiza obuhvatiti samo određene europske zemlje kao svojevrsne primjere takvih odnosa.

Istraživanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu mora započeti od Njemačke, a kako bismo bolje shvatili odnos nacističkih vlasti prema Romima, potrebno je krenuti od razdoblja ujedinjenja Njemačke u drugoj polovini XIX. st. Ujedinjeno Njemačko Carstvo predvođeno Ottom von Bismarckom kao kancelarom je, između ostalog, nastojalo sustavno regulirati položaj Roma na ovom području. Tako je Bismarck strogo zabranio ulazak stranih Roma i naložio njihovo protjerivanje; propisao je kako se nad „domaćim Romima" treba provoditi stroga kontrola te da im treba oduzeti djecu.[14] Bavarske su vlasti predvodile takvu politiku, koju su oblikovale u dva zakona iz 80-ih godina 19. stoljeća, dok su druge njemačke savezne zemlje promišljale o okupljanju (svojevrsnoj kolonizaciji) Roma na jednom mjestu.[15] Bismarckova politika prema Romima nije stala samo na izdavanju i provođenju nove zakonske regulacije prema Romima već je on nastojao izgraditi određeni institucionalni sustav koji bi se posebice „bavio" Romima. Zbog toga je 1899. u sklopu minhenske policije osnovana Ciganska informativna služba (njem. *Zigeuenernachrichtendienst* ili *Zigeunerzentrale*) sa zadaćom sabiranja svih relevantnih podataka o Romima i njihovoj imovini. Ovo policijsko tijelo radilo je zajedno s pravosudnim i lokalnim tijelima vlasti u procesu sabiranja podataka o Romima čime je stvorena dotad najopsežnija kartoteka s dosjeima, otiscima prstiju i fotografijama više tisuća Roma.[16] Sljedeći korak bio je pokušaj izgradnje takvog sustava na saveznoj razini o čemu se raspravljalo na konferenciji predstavnika sedam njemačkih država u Münchenu krajem 1911. Iako se na ovoj konferenciji nije donijela zajednička politika prema Romima, pritisak njemačkih saveznih i državnih vlasti prema Romima nije posustajao te su za vrijeme Prvoga svjetskog rata donesene daljnje i strože zakonske odredbe prema njima.[17] U poslijeratnoj We-

[13] FRIEDLANDER 2001: 67; POLŠEK 2004: 185–207; POLŠEK 2003: 488–496; BRUNETEAU 2005: 86–87.

[14] MARGALIT 2002: 30–31; HEUSS 2006: 5–8.

[15] LEWY 2000: 5; HANCOCK 2006: 55.

[16] HEUSS 2006: 8–9; FRASER 1995: 251–252; MARGALIT 2002: 30–31; LUCASSEN et al. 1998: 85–87; HANCOCK 2006: 55.

[17] LEWY 2000: 7, 65.

imarskoj Njemačkoj represivno-asimilacijska politika prema Romima se nastavila, a s njom i politika daljnje i oštrije zakonske regulacije kojom su bila ograničena prava Romima. U tom kontekstu može se promatrati zakonska odredba iz 1920. kojom su pruske vlasti zabranile Romkinjama boravak u turističkim središtima ili bavarski „Zakon za borbu protiv Cigana, skitnica i besposličara" iz 1926. kojim je propisano ograničeno i kontrolirano kretanje Roma uz obvezatno posjedovanje valjanih dokumenata. Ovim je zakonom propisan obavezni dvogodišnji boravak u radionicama za besposlene i osobe starije od 16 godina.[18] Do sredine 20-ih godina 20. stoljeća Ciganska informativna služba prikupila je više od 14 000 njihovih pojedinačnih i obiteljskih dosjea Roma i Sinta.[19] Istodobno, u njemačkom društvu bio je sve prisutniji rasizam kojem se pridodavao i anticiganizam temeljen na sve izraženijim predrasudama o Romima kao „crnim skitnicama i pokućarcima", ili „nesposobnim za rad", ili „otmičarima djece" i sl.[20] Već krajem 20-ih godina 20. stoljeća osnivaju se prvi logori za Rome. Naime, Romi su većinom zimi prebivali u gusto naseljenim gradskim područjima što je izazivalo otpor i kritike kod lokalnog stanovništva i vlasti te izazivalo kritike na račun njihovih stambenih, sanitarnih i drugih uvjeta života zbog čega su vlasti u Frankfurtu 1929. izgradile prvi logor za Rome.[21]

Položaj Roma u njemačkom društvu dodatno se pogoršao dolaskom nacista na vlast 1933. Tako je jedna istraživačka skupina SS-a promišljala o prijedlogu ukrcavanja svih Roma iz Njemačke na jedan brod, koji bi se usred oceana potopio.[22] Nacisti su po dolasku na vlast poduprli *Sporazum država o borbi protiv Ciganske kuge* iz ožujka 1933. kojim je propisano ujednačeno policijsko kontroliranje Roma. Nacisti su imali potporu i Evangeličke crkve u represivnoj politici prema Romima, jer je ona na sinodu u prosincu 1933. objavila kako smatra da su Romi „strana rasa" i u skladu s time ne mogu imati zaštitu njihove crkve. Štoviše, dio crkvenih struktura sudjelovao je u prikupljanju podataka o Romima, koje su kasnije prosljeđivali policiji i drugim državnim institucijama.[23] Osim toga, nacisti su podupirali promišljanja eugeničara o potrebi sterilizacije određenih (beskorisnih) dijelova stanovništva, među kojima su bili i Romi. Tako su 1933. donijeli „Zakon o sterilizaciji" kojim je do 1939. bilo obuhvaćeno petstotinjak Roma unutar skupine asocijalaca.[24] Nacistički režim pridavao je veliki značaj instituciji „logora" i bilo je

18 HEUSS 2006: 9–10; LEWY 2000: 7–9; MARGALIT 2002: 31–32.

19 HEUSS 2006: 9; LEWY 2000: 15.

20 MARGALIT 2002: 16–18.

21 LEWY 2000: 9–10; SPARING 2006: 28–29; BRUNETEAU 2005: 87.

22 HANCOCK 2006: 56.

23 ĐURIĆ I MILETIĆ 2008: 46.

24 SCHMUHL 2008: 357; BROWNING 2005: 179–180; LEWY 2000: 18, 38–41; FRASER 1995: 256–257; BRUNETEAU 2005: 87; POLŠEK 2003: 496; POLŠEK 2004: 207.

uobičajeno od 1933. do 1939. da se Romima odredi boravak u tim logorima, bilo da je riječ o općim, radnim ili koncentracijskim logorima.[25] Tako je dio njemačkih gradskih vlasti, većinom samoinicijativno, započeo intenzivno izgrađivati sustav logora za Rome i to u predgrađima Kölna, Frankfurta, Cloppenburga, u Hannoveru, Kasselu, Düsseldorfu i drugim njemačkim gradovima. Uvjeti stanovanja u samim logorima su se razlikovali, no gotovo je u svima bio problem s prenapučenosti i s njom povezanim lošim sanitarnim (higijenskim) (ne)prilikama. U razdoblju do 1939. Romi su se unutar njih mogli slobodnije kretati i dobivati socijalnu pomoć, no s izbijanjem Drugoga svjetskog rata ovi logori postaju koncentracijski.[26]

Nacisti su donijeli niz zakonskih odredbi radi daljnje regulacije položaja Roma. U Nirnberškim rasnim zakonima iz 1935. nisu izravno spomenuti Romi, no već se u kasnijim provedbenim aktima (dekretima) navodilo kako su Romi oni koji „onečišćuju" rasnu čistoću njemačkog naroda zbog čega im se ograničilo pravo na brakove s Nijemcima i stjecanje državljanstva.[27] Zatim su 1935. „Zakonom o zaštiti krvi" i „Zakonom o bračnom zdravlju" zabranili Romima sklapanje braka s arijevcima.[28] Ministarstvo unutarnjih poslova donijelo je u lipnju 1936. odredbu „o borbi protiv ciganske kuge", kojom je propisano sprečavanje ulaska stranih Roma u Njemačku, obavljanje povremenih racija te se prvi puta određuje trajno naseljavanje ostalih Roma.[29] Iste je godine osnovan Kriminalni policijski ured Reicha (*Reichskriminalpolizeiamt* ili RKPA), unutar kojeg je djelovao poseban ured za Rome i bio je povezan s minhenskom policijskom središnjicom za Rome i novoosnovanim međunarodnim središnjim uredom za borbu protiv ciganske napasti u Beču.[30] Nacistička je vlast zatim 1936. u Berlinu osnovala Istraživački centar za proučavanje rasne higijene i biologije stanovništva (*Rassenhygienische und bevölkerungsbiologische Forschungsstelle*), koji je bio unutar Ministarstva zdravstva i pod upravom Roberta Rittera. Ova je institucija prikupljala podatke o Romima, kako bi se definirao njihov rasni položaj u njemačkom društvu te pomoglo policijskim i pravosudnim institucijama u izradi posebnog zakona o njima. Robert Ritter na Rome je gledao kao na trajno inferiorne zbog njihove nepromjenjive genetike zbog čega ih je smatrao „tipičnim primitivcima bez mogućnosti promjene njihovog nacionalnog karaktera".[31] Ritter je tako osmislio rasnu klasifikaciju

[25] ZIMMERMANN 2012: 815.

[26] LEWY 2000: 20–23; SPARING 2006: 32–47; MARGALIT 2002: 33–34; BROWNING 2005: 180.

[27] LEWY 2000: 43; BRUNETEAU 2005: 87.

[28] ZIMMERMANN 2012: 816.

[29] LEWY 2000: 18–19.

[30] LEWY 2000: 26–28; MARGALIT 2002: 33–34; BRUNETEAU 2005: 87; FRIEDLANDER 2001: 258.

[31] ZIMMERMANN 2012: 817.

svih njemačkih Roma, svrstavajući ih u sedam rasnih skupina, ovisno o njihovoj rasnoj čistoći. Njegova je teza da *Reinrassiger Zigeuner* (*Čistokrvni Cigani*) čine tek manji i bezopasan dio romskog stanovništva, dok ostalu romsku populaciju čine *Zigeunermischlinge* (*Hibridni Cigani*), koji su biološki predodređeni za kriminalitet i društveni parazitizam. Za njih je predlagao zatvaranje u pomno čuvane logore i steriliziranje.[32] Zatim su njemačke vlasti u prosincu 1937. objavile „Dekret o mjerama za prevenciju kriminala", a u travnju 1938. donijele „Smjernice" za njegovo provođenje. Između ostalog, ovime je propisana mogućnost preventivnih policijskih uhićenja opasnih kriminalnih skupina, među koje su ubrajani i Romi. Na temelju ove odredbe sredinom lipnja 1938. u mnogim su se područjima organizirale racije u kojima je znatan dio Roma zatvoren u različite logore.[33] Himmler u listopadu 1938. osniva Središnji ured Reicha za borbu protiv ciganske napasti (*Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*) u Berlinu, unutar kojeg se uklopila minhenska središnjica čime je u potpunosti bio centraliziran i ujednačen policijski sustav protiv Roma u Njemačkoj.[34] On zatim početkom prosinca 1938. donosi „Dekret o borbi protiv ciganske opasnosti", kojim je propisano evidentiranje svih Roma, kako bi se definirao njihov rasni status (čistokrvne ili miješane rase). Zatim je odredio sprečavanje ulaska i protjerivanje stranih Roma.[35] Nacističke vlasti nikada nisu donijele poseban zakon o Romima, iako su ga u više navrata najavljivale, nastavile su sa zakonskim mjerama kojima su zabranili obrazovanje Roma i sudjelovanje u njemačkoj vojsci, ili su zabranili njihovo kretanje u ratnim područjima (bojeći se njihove moguće špijunaže).[36]

Položaj Roma u Austriji bio je povezan s nacističkom politikom, posebice nakon njezina pripojenja Trećem Reichu 1938. Većina Roma živjela je u pokrajini Gradišće, gdje su brojkom između 8000 i 11 000 činili 3 % od ukupnog gradišćanskog stanovništva. Većinom su održavali polunomadski način života, seleći se samo za vrijeme ljetnih mjeseci, živjeli u odvojenim naseljima na rubovima sela.[37] Stanovništvo ih je većinom negativno percipiralo i negativno se odnosilo prema njima smatrajući ih „parazitima" i „asocijalcima" te širiteljima različitih zaraza.[38] Važno je napomenuti kako je Austrija bila sjedište međunarodnog policijskog tijela. Tako je

[32] HEUSS 2006: 18–19; SPARING 2006: 51; LEWY 2000: 43–49, 102–106; MARGALIT 2002: 34–38; HANCOCK 2006: 56–58; FRASER 1995: 257–259; BROWNING 2005: 180–181; ĐURIĆ I MILETIĆ 2008: 33–35; LUCASSEN et al. 1998: 90; FRIEDLANDER 2001: 251–253.

[33] THURNER 1998: 10; LEWY 2000: 66; PEUKERT 1987: 199, 211–212; SPARING 2006: 49–50.

[34] LEWY 2000: 26–28; MARGALIT 2002: 33–34.

[35] HEUSS 2006: 15; FRASER 1995: 257–260; PEUKERT 1987: 211–216.

[36] LEWY 2000: 93–97; MARGALIT 2002: 39–40.

[37] THURNER 2009: 37–38; BAUMGARTNER 1989: 76; MAYERHOFER 1989: 90–91.

[38] LEWY 2000: 56–57; THURNER 1989: 96.

u Beču 1923. osnovano sjedište Povjerenstva međunarodne kriminalističke policije (današnjeg Interpola). Unutar ovog policijskog tijela djelovao je Ured za ciganska pitanja kao središnje međunarodno policijsko tijelo nadležno za romsko pitanje. Bečki Ured za Rome usko je surađivao s minhenskom Ciganskom informativnom službom. Zanimljivo je kako su se međunarodni policijski stručnjaci okupljali na stručnim konferencijama, gdje su predlagali različita rješenja romske problematike. Među njima su mnogi podržavali nacističke mjere protiv Roma i ujedno navodili kako im se ne smiju pružati azil, niti drugi oblik zaštite.[39] Teška ekonomska kriza početkom 30-ih godina 20. stoljeća i prodor nacističke ideologije iz Njemačke negativno su se odrazili na austrijske Rome. Tobias Portschy[40] kao gradišćanski guverner primjer je zagovornika nacističke politike u Austriji. On je u kolovozu 1938. objavio podulji tekst naslovljen „Zigeunerfrage" u kojem je istaknuo strah od demografske eksplozije „ciganskih parazita" i potrebu njihove sterilizacije ili preseljavanja u njemačke kolonije, sprečavanja njihova međusobnog „razmnožavanja" i razmnožavanja s njemačkim stanovništvom te prisiljavanja na rad unutar sustava posebnih institucija ili logora.[41] Ubrzo po nacističkom pripajanju Austrije (Anschluss) 1938. započeli su progoni romskog stanovništva kojima se zabranjivalo obrazovanje, sudjelovanje u vojsci, sviranje, pravo glasa, ženidbe s ne-romskim stanovništvom i kupovina zemlje, te se propisivao njihov prisilan rad pod nadzorom SS-a i SA-e. Gradišćanske su vlasti posebnom odredbom iz početka lipnja 1939. „Preventivnim mjerama borbe protiv ciganske pošasti" deportirale 3000 Roma u koncentracijske logore Dachau i Ravensbrück.[42] Sustav izgradnje „ciganskih logora" bio je uspostavljen od 1939. u logorima u Fischamendu (u okolici Beča) i Salzburg-Maxglanu. Sredinom 1940. započeli su planovi o masovnim internacijama Roma s austrijskog područja, što se podudaralo s planovima o njihovu daljnjem deportiranju u Poljsku. No zbog organizacijskih problema nije se provela velika deportacija austrijskih, ponajviše gradišćanskih, Roma ujesen 1940.[43] Neki navode kako je oko 4000 Roma bilo internirano na iznajmljeni i zapušteni posjed grofa Esterházyja u Lackenbachu, gdje je krajem studenog 1940. osnovan koncentracijski („ciganski") logor.[44] Krajem 1941. započinje sustavna deportacija Roma iz Gradišća, pod vodstvom Tobiasa Portschyja, koji je cigansko pitanje smatrao važnijim od rješavanja židovskog pitanja te je stoga predložio mjere poput sterilizacije, prisilnog rada u radnim logorima, deportaciju u njemačke logore, zabranu obrazovanja, vojske i bolničkog liječenja. Tako je krajem 1941. bilo deportirano

39 LUDI 2009: 142–144; LEWY 2000: 28; HANCOCK 2006: 58; BABOVIĆ 1986: 27–31.

40 THURNER 2009: 39.

41 LEWY 2000: 58; THURNER 2009: 38–39; THURNER 1989: 97.

42 THURNER 2009: 40; THURNER 1998: 12–13; LEWY 2000: 26, 57, 59–62, 94.

43 SPARING 2006: 58–59; THURNER 2009: 40; THURNER 1998: 13–34.

44 THURNER 2009: 40–60; SPARING 2006: 60–61; MAYERHOFER 1989: 97.

5000 Roma iz Gradišća u geto u Łódź, a nakraju su ubijeni u plinskim komorama u Kulmhofu.[45] Neki navode kako je „najmanje dvije trećine od 11 000 Roma i Sinta bilo ubijeno u Austriji".[46] Iz navedenog se može zaključiti kako je na primjeru Austrije pokazana brzina kojom su njemačke vlasti na pripojenim (okupiranim) područjima uspijevale nametnuti model rješavanja „ciganskog pitanja".

Zemlje saveznice nacističke Njemačke

Fašistička vlast u Italiji provodila je politiku progona Roma temeljenu na anticiganističkom obrascu predrasuda prema Romima kao asocijalcima. Prvi pokušaj zakonskog reguliranja položaja Roma bila je „Direktiva o javnoj sigurnosti i higijeni" iz 1926, kojom je talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova propisalo lokalnim političkim vlastima i policiji bolju kontrolu kretanja i boravka stranih romskih nomadskih skupina zbog ugroženosti javne sigurnosti.[47] Na temelju ove odredbe bili su protjerani strani Romi izvan državnih granica, što je dovelo do sukoba sa Švicarskom.[48] Sljedeća zakonska mjera odnosi se na rasne zakone iz 1938. u kojima Romi nisu bili posebno spominjani, no na njih su se primjenjivali tako da su vlasti razdijelile romsko stanovništvo na Rome – arijevce, koje su štitile, te ostale Rome koji su trebali biti protjerani. Nedugo zatim započeto je preseljavanje romskog stanovništva na određena područja poput pokrajine Nuoro i Sassari na Sardiniji.[49] Uključivanje Italije u Drugi svjetski rat dovelo je do pogoršanja odnosa vlasti prema Romima. Tako je Ministarstvo unutarnjih poslova u rujnu 1940. donijelo odredbu o internaciji Roma na „odgovarajućim lokacijama", uz najavu internacije dijela „opasnijih i sumnjivijih" Roma na otoke i druga područja. Lokalne su vlasti primijenile odredbu i internirale Rome u logore, koji su bili disperzirani, pritom je najveći za Rome bio organiziran u južnom talijanskom mjestu Ferramonte di Tarsia.[50] Od 1941. novim će odredbama o internaciji Roma biti dodatno pogoršan njihov položaj, a dio njih bio je deportiran u nacističke logore u Poljskoj. Unatoč tome, dio Roma iz Kraljevine Jugoslavije izbjeći će u Italiju.[51] Nakon kapitulacije Italije u rujnu 1943. Romi su iskoristili raspuštanje internacijskih logora te su pobjegli iz njih i pridružili se partizanima.[52] Fašističke vlasti u Italiji nisu u potpunosti preuzele nacistički model rješavanja „ciganskog

45 ZIMMERMANN 2012: 823.

46 THURNER 2009: 59.

47 BOURSIER 2009: 12; DUKOVSKI 1996: 242.

48 LUDI 2009: 144–146.

49 DUKOVSKI 1996: 244–245; DUKOVSKI 2000: 419–421; SPARTACO CAPOGRECO 2006: 133.

50 BOURSIER 2009: 11–20; SPARTACO CAPOGRECO 2006: 133–135.

51 BOURSIER 2009: 20–35.

52 BOURSIER 2009: 29.

pitanja“, već su nastojale Rome držati u internacijskim logorima, dok je dio njih bio deportiran i ubijen u nacističkim koncentracijskim logorima.

U kontekstu stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu potrebno je spomenuti njihov položaj u Rumunjskoj. Tamo je u međuratnom razdoblju živjelo prema procjenama i do 600 000 Roma te su do 1923. imali status nacionalne manjine.[53] Velik dio Roma bio je marginaliziran i socijalno izoliran.[54] Sve do kraja 30-ih godina 20. stoljeća nije postojalo „cigansko pitanje“ u rumunjskoj javnosti, no tada dio rumunjskih eugeničkih i rasističkih stručnjaka, kao što su Iordache Făcăoaru i Sabin Manuilă, ističe ovo pitanje kao rasni problem. Slijedili su prijedlozi za rješavanje ovog pitanja, poput interniranja u prisilne radne logore, steriliziranja i kolonizacije (teritorijalnog izoliranja).[55] Ion Antonescu djelomično je i pod utjecajem njemačke ksenofobične, rasističke i anticiganističke politike u veljači 1941. započeo s mjerama protjerivanja Roma iz Bukurešta. No to je bio tek uvod u njegovu politiku deportacije oko 25 000 Roma u Transnistriju 1942, među kojima je znatan dio stradao.[56] Procjenjuje se kako je tek manji dio Roma, oko 25 000, bio deportiran na područje Transnistrije, na kojemu je znatan dio njih stradao uslijed nedostatka hrane, odgovarajućih životnih uvjeta („glad, hladnoća, bijeda“).[57] Tek s kapitulacijom Rumunjske i proglašenjem službenog mira u Moskvi u rujnu 1944. izdana je naredba prema kojoj su se preživjeli Romi mogli vratiti iz Transnistrije svojim kućama.[58] Za razliku od nacističkog modela odnosa prema Romima, rumunjske vlasti nisu nastojale riješiti ovu problematiku istrebljenjem, već izoliranjem dijela njihova stanovništva.

Ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem osnovao je u travnju 1941. Nezavisnu Državu Hrvatsku uz potporu nacističke Njemačke i fašističke Italije. Unutar ustaškog ideološkog obrasca oblikovanja novoosnovane „rasno (arijevski) čiste“ hrvatske države nije bilo mjesta za nearijevske stanovnike, poput Židova i Roma, kao niti za Srbe i Hrvate antifašiste. Slijedom takvih promišljanja svega nekoliko tjedana po preuzimanju vlasti u NDH ustaše su donijele rasne zakonske odredbe prema kojima su Romi izgubili sva prava kao nearijci.[59] Sljedeća mjera protiv Roma sastojala se od ograničavanja kretanja i koncentriranja Roma na određenom području, a zatim je slijedilo njihovo popisivanje u ljeto 1941, kako bi se utvrdio njihov stvarni broj na određenom području.[60] Neki su ovo popisivanje Roma tada

[53] ACHIM 2004b: 145–146; KELSO 2009: 107–110; DELETANT 2006: 187.

[54] ACHIM 2004b: 148–150.

[55] ACHIM 2004b: 163–167; KELSO 2009: 107; DELETANT 2006: 187–188.

[56] ACHIM 2004b: 166–169, 180–194; KELSO 2009: 107–149; DELETANT 2006: 188–196; CROWE 1996: 132–135; ACHIM 2004a: 59–77.

[57] KELSO 2009: 135.

[58] KELSO 2009: 147–148.

[59] LENGEL-KRIZMAN 1986: 30–32.

[60] HREČKOVSKI 1985: 35; VOJAK 2018: 255–259.

smatrali kao „početak otvorene hajke na Cigane“.[61] Istodobno s ovom mjerom ustaške su vlasti promišljale o mogućnosti kolonizacije Roma, no od toga se odustalo zbog sve izraženijih ratnih (ne)prilika.[62] Za vrijeme popisivanja Roma u ljeto 1941. zabilježeni su prvi slučajevi ustaških masovnih zločina nad Romima. Tako je znatan broj Roma stradao u srpnju 1941. u okolici Karlovca i Gline kao kolateralna žrtva ustaške politike „čišćenja terena“ od srpskog stanovništva koje se pobunilo protiv njih. Krajem prosinca 1941. i početkom siječnja 1942. ubijeni su mnogi Romi iz šireg područja Karlovca i Vrginmosta.[63] U svibnju 1942. započeo je masovniji i sustavniji progon Roma s odredbom državnih vlasti o deportaciji svih Roma u jasenovački koncentracijski logor. Ustaške su vlasti u sljedećih nekoliko mjeseci deportirale gotovo svu romsku zajednicu u jasenovački logor. Ukratko je potrebno istaknuti kako za razliku od drugih zatočenika, Romi nisu bili službeno bilježeni pojedinačno, već kao dio određenog „željezničkog vagona“. Po dolasku u Jasenovac oduzeta (opljačkana) im je sva osobna imovina.[64] Po dolasku u logor jedan je dio Roma bio odmah „likvidiran“, a drugi je dio u početku smješten u selu Uštica u iseljenim srpskim kućama. Ubrzo je zbog njihova prekomjernog broja dio Roma smješten u prekosavsko selo Gradina, u kojem su provedene najmasovnije likvidacije. Onaj dio Roma koji nije bio odmah ubijen ubrzo je umro uslijed iscrpljenosti i nedostatka hrane zbog izvođenja teških radova u izgradnji tamošnjeg nasipa. Smatra se kako od kraja ljeta 1942. u Jasenovcu gotovo da više i nije bilo Roma, izuzev manjeg broja koji su radili kao grobari, a koji su bili ubijeni početkom 1945.[65] Oko broja ubijenih Roma u NDH i danas se vode polemike, no prema popisu žrtava koje vodi Spomen područje Jasenovac trenutno je zabilježeno njih oko 16 000. O razmjerima stradanja romskog stanovništva u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata u najkraćem i najslikovitijem obliku dovoljno je reći kako su predratni popisi stanovništva zabilježili oko 15 000 Roma (1931), a prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. zabilježio ih je samo 405 na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine. Iz toga je uočljivo kako je romsko stanovništvo na području NDH gotovo u potpunosti bilo demografski uništeno, iako se tim „službenim podacima“ uvijek treba koristiti s velikim oprezom uslijed metodoloških i drugih pitanja (poput etničke mimikrije Roma).[66]

Ukratko je potrebno spomenuti i Mađarsku, gdje je u međuratnom razdoblju živjelo oko 100 000 Roma.[67] Državne i lokalne vlasti nastojale su nizom odredbi

61 IVAN 1961: 120.

62 LENGEL-KRIZMAN 2003: 36; BIONDICH 2002: 35, 42–43.

63 VOJAK 2018: 259–260.

64 HREČKOVSKI 1985: 36.

65 LENGEL KRIZMAN 2003: 47–53; BIONDIC 2004: 38–39; HREČKOVSKI 1985: 36–37.

66 VOJAK 2018: 270–275.

67 BÁRSONY 2008a: 28–29; CROWE 1996: 87.

regulirati njihov položaj, posebice spriječiti nomadsko kretanje manjeg dijela Roma i propisati njihovo trajno naseljavanje.[68] Lokalne vlasti često su od početka 20-ih godina 20. stoljeća pozivale na potrebu internacije Roma.[69] Ministarstvo unutarnjih poslova 1928. je izdalo dekret koji je vlastima omogućavao provođenje racija među nomadskim Romima dva puta godišnje, radi njihova skupljanja, deportiranja, zatvaranja ili interniranja.[70] Položaj Roma se dodatno pogoršao okružnicom Ministarstva unutarnjih poslova iz 1938, kojom je određeno žandarmerijskim vlastima da se prema svim Romima, uključujući i stalno naseljene, ponajprije potrebno odnositi kao prema sumnjivim („nepouzdanim“) osobama.[71] S približavanjem i početkom Drugoga svjetskog rata na Rome se proširila radna obveza na vojnim i civilnim projektima. Istodobno, mnogi su Romi bili vojnici mađarske vojske. Položaj Roma se drastično pogoršao 1944. dolaskom na vlast pronacističke stranke Strelasti križevi, koja je započela njihov nasilni institucionalni progon.[72] Tako je znatan dio Roma bio deportiran u logor Komárom, koji se nalazio na samoj mađarsko-slovačkoj granici. Tamo je jedan dio njih umro uslijed loših životnih uvjeta, nedostatka hrane i zdravstvene skrbi.[73] S približavanjem Crvene Armije mađarske su vlasti u nekoliko slučajeva masovno ubijale Rome.[74] Objektivne procjene ubijenih Roma u Mađarskoj kreću se oko 50 000.[75]

Romi su u Čehoslovačkoj već od 1920. imali položaj nacionalne manjine, a u toj državi živjelo ih je više od 31 000.[76] Domicilno (seosko) stanovništvo ih je percipiralo kao „parazite“, što je često dovodilo do međusobnih sukoba. Jedan od tih sukoba dogodio se 1924. kada je 19 moldavskih Roma u Košicama bilo optuženo za kanibalizam. Suđenje je trajalo pet godina, a završilo je izricanjem kazni za većinu Roma.[77] Na temelju ove negativne atmosfere i pritiska javnosti vlasti su sredinom srpnja 1927. donijele „Zakon br. 117“, kojim je propisano ograničavanje kretanja nomadskim Romima (posebice u područja u kojima su smještena lječilišta i ljetovališta), njihovo popisivanje i praćenje putem osobnih iskaznica i uzimanja otisaka prstiju te oduzimanje djece iz nomadskih romskih obitelji i njihov smještaj u druge obitelji ili u odgojne zavode.[78] Osnivanjem njemačkog protektorata nad

68 BÁRSONY 2008a: 29–30; PURCSI BARNA 2008: 49–50.

69 BÁRSONY 2008a: 30.

70 BÁRSONY 2008a: 30–31.

71 BÁRSONY 2008a: 31.

72 BÁRSONY 2008b: 10–12; URY 2008: 87–97; SZITA 2008: 98–114.

73 KATALIN 2009: 83–89.

74 KATZ 2009: 89–93.

75 KATZ 2009: 96.

76 CROWE 1996: 48; GUY 2004: 24.

77 CROWE 1996: 45; GUY 2004: 23.

78 CROWE 1996: 45; GUY 2004: 23; HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 22.

Češkom i Moravskom i proglašenjem nezavisne slovačke države (pod nacističkim nadzorom) pogoršao se i položaj Roma. Vlasti u Protektoratu su u ožujku 1939. započele s nadziranjem kretanja Roma uz sprečavanje njihova lutanja, dok je dio „besposlenih" Roma bio slan u otvorene popravne radne logore.

Zanimljivo je kako su njemačke okupacijske vlasti protjerale nomadske Rome u unutrašnjost Protektorata, uz izdavanje zabrane njihova nomadskog kretanja (skitanja) u pograničnim zonama.[79] Od kraja iste godine vlasti su u nekoliko navrata izdavale odredbe o trajnom naseljavanju Roma, pritom su propisivale kaznu „preventivnog pritvaranja", ili slanja u radne logore. Od rujna 1939. započele su deportacije Roma u nacističke koncentracijske logore Lety i Hodonín.[80] Zatim su tamošnje vlasti u svibnju 1942. donijele „Dekret o preventivnoj borbi protiv kriminaliteta", kojim se omogućuju policijske preventivne akcije vezano za zatvaranje asocijalnih osoba, kojima su bili obuhvaćeni i Romi. Slijedilo je preventivno zatvaranje Roma u logore, koji iz radnih postaju internacijski, poput logora Lety i Hodonín, a u kojima je znatan broj njih stradao.[81]

Na području Slovačke Republike položaj Roma bio je bolji i sigurniji u usporedbi s Protektoratom. U proljeće 1939. određeno je ograničavanje njihova nomadskog kretanja i trgovanja konjima, a prema novom Ustavu Romi su mogli primiti državljanstvo. Iste godine Romi su bili obvezni na obavljanje višemjesečne radne službe u zamjenu za vojnu službu, a pritom im je bila zabranjena prisutnost na određenim javnim mjestima i institucijama. Novi pritisak slovačkih vlasti na nomadske Rome dogodio se u travnju 1941. objavljivanjem odredbi o njihovu zadržavanju na jednom mjestu pod policijskom kontrolom.[82] Slovačke su vlasti dijelu Roma zabranile obrazovanje, no takva zabrana nije bila donesena za sudjelovanje Roma u vojsci, gdje se većina njih deklarirala kao Slovaci. Među mobiliziranim Romima na području Poprada krajem 1943. izbila je pobuna jer nakon dvogodišnjeg vojnog roka nisu bili pušteni kućama. Pobuna je ugušena, a osmorica romskih pobunjenika osuđena su na smrt, no kasnije ih je Jozef Tiso pomilovao.[83] Upravo je Tiso isticao kako su Romi „Slovaci" i kako nema „Cigana" zbog čega neki povjesničari smatraju kako Romi nisu stradali kao Židovi na ovom području.[84] Romi su u Slovačkoj bili internirani u 11 radnih logora, radili su na izgradnji prometnica, tunela i sl., a pritom je dio Roma stradao zbog ozljeda, bolesti, gladi i iscrpljenosti.[85] Potrebno je napomenuti sudjelovanje Roma

79 CROWE 1996: 47–48; NECAS 2009: 178.

80 CROWE 1996: 48–49; NECAS 2009: 178–200.

81 NECAS 2009: 179–180.

82 CROWE 1996: 51–52; HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 24–25, 32; BARANY 2002: 106–107.

83 HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 26–32.

84 HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 44–45.

85 HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 32–38.

u partizanskom pokretu i u Slovačkom narodnom ustanku (kolovoz – listopad 1944), zbog čega su dio njih ubile i mučile slovačka vlast i njemačka vojska.[86] U studenom 1944. slovačke su vlasti pod utjecajem nacističkih vlasti počele provoditi politiku „Poslije Židova – Cigani!“, što je značilo deportaciju većeg broja Roma u postojeće ili nove logore, koji se iz radnih pretvaraju u internacijske, gdje su ih ubijali.[87]

Europske zemlje pod nacističkom okupacijom

Nacistički progon Roma posebno je bio vidljiv na područjima koja su oni okupirali na istoku Europe, posebice Poljskoj i zemljama SSSR-a. Položaj Roma u SSSR-u bio je u međuratnom razdoblju obilježen asimilacijskom politikom tamošnjih vlasti, koje su posebnim zakonskim mjerama nastojale prisiliti ih na sedentaran način života. Tako se posebnom odredbom iz listopada 1926. nomadskim Romima za prijelaz na sjedilački način života nudila zemlja, a istodobno je vlast organizirala preseljavanje oko 5000 Roma na područje Krima, Ukrajine i Sjevernog Kavkaza. Dio njih je i dalje odbijao stalno se naseliti zbog čega su sovjetske vlasti izdale novi dekret o dodjeljivanju zemlje Romima u veljači 1928.[88] Pogoršanje položaja Roma na ovom području primjetno je sredinom 30-ih godina 20. stoljeća kada se provodi politika represivne rusifikacije, asimilacije, sedentarizacije i kolektivizacije Roma.[89] Nacistički napad na Sovjetski Savez u ljeto 1941. označio je početak nove faze u stradanju Roma na ovom području za vrijeme Drugoga svjetskog rata.[90] S nacističkim napadom na SSSR Romi uz komuniste i Židove na okupiranim područjima SSSR-a postaju jedna od žrtava i SS Einsatzgruppena (Specijalne snage eliminacije), a pritom su kao čest razlog masovnom ubijanju Roma navodili kako su oni špijuni i inferiorne osobe.[91] U Baltičkim državama sustavno ubijanje Roma započelo je početkom prosinca 1941. i to strijeljanjem stotinjak Roma iz latvijskog grada Liepāje pod optužbama da su špijuni, asocijalni i opasnost za zdravlje ljudi.[92] Ubijanjem su ponajprije bili obuhvaćeni nomadski Romi, no zbog nejasne definicije žrtve su bili i stalno naseljeni Romi. Zabilježeni su slučajevi ubijanja Roma u Estoniji.[93] Procjene ubijenih Roma u Sovjetskom Savezu su od 30 000, dok je na Krimu bilo ubijeno do 2400 Roma, u Latviji do

86 KOLLÁROVÁ 2003: 38–39; HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 45–56.

87 HÜBSCHMANNOVÁ 2009: 56–58.

88 CROWE 1996: 174–175; LEMON 2004: 140; KALININ 2009: 125.

89 CROWE 1996: 176–180; LEMON 2004: 143–144.

90 ZIMMERMANN 2009: 151–175; CROWE 1996: 181–187; FRASER 1995: 262–265; KALININ 2009: 125–130.

91 ZIMMERMANN 2009: 151–162.

92 ZIMMERMANN 2009: 166.

93 ZIMMERMANN 2009: 170–173.

3800 Roma, a u Estoniji i Litvi bila je ubijena cjelokupna romska populacija, koja je brojala oko 1000 Roma.[94]

Slično stradanje Roma bilo je zabilježeno u Poljskoj, u kojoj je u međuratnom razdoblju živjelo oko 50 000 Roma.[95] Poljske vlasti nisu vodile posebnu politiku prema Romima, no bilo je zabilježeno određeno političko i gospodarsko organiziranje predvođeno porodicom Kwiek.[96] No ovaj proces samoorganiziranja Roma naglo je prekinut izbijanjem Drugoga svjetskog rata, kada su njemačke i sovjetske vlasti okupirale njezin teritorij. Njemačke vlasti su ubrzo po okupaciji uvele svoj model odnosa prema Romima, što je značilo ograničenje kretanja i prebacivanje u koncentracijske logore te konačno uništenje. Upravo na ovo područje deportirane su veće skupine Roma iz nacističke Njemačke i njezinih okupiranih dijelova te savezničkih (satelitskih) država.[97] Sredinom 1940. određuje se deportiranje više od 2000 Roma u Poljskoj, jer je visoko zapovjedništvo Wehrmachta odredilo da su Cigani špijuni za vrijeme priprema njihova napada na Francusku.[98] Središnji nacistički koncentracijski logor koji je bio namijenjen i ubijanju Roma je Auschwitz, u koji je znatan broj njih bio deportiran iz raznih područja nacističke okupirane Europe: Njemačke, Belgije, Nizozemske, Luksemburga i drugih europskih država.[99] U samom je logoru tako nastao *Zigeunerlager* („Ciganski logor“) u kojemu su bili smještani Romi sa svojim obiteljima, za razliku od drugih zatočenika koji su bili odijeljeni prema spolu.[100] Vrhunac nacističkog pogroma Roma dogodio se 2. kolovoza 1944. kada je ubijeno oko 4300 Roma u logoru u Auschwitzu. U sjećanje na ove žrtve taj datum dio romske zajednice danas komemorira kao središnji događaj njihova stradanja za vrijeme Drugoga svjetskog rata.[101]

Na nacističkim područjima okupirane Francuske za vrijeme Drugoga svjetskog rata bila je provođena politika progona Roma. Uoči Drugoga svjetskog rata francuske su vlasti donijele neke mjere protiv Roma, poput mjere iz listopada 1940. o zabrani njihova kretanja na određenim područjima zbog straha od mogućeg špijuniranja, ili dekreta iz travnja 1940. kojim je nomadima zabranjeno putovati za vrijeme „neprijateljstva“, pritom su lokalne vlasti bile obvezane osigurati mjesta za prisilan boravak romskih skupina.[102] Tako su se francuske vlasti odlučile na „koncentriranje“ Roma na određenim područjima uoči njihova sukoba s Njemač-

94 ZIMMERMANN 2009: 174–175.

95 CROWE 1996: 180.

96 CROWE 1996: 180; BARANY 2002: 102–103; LIÉGEOIS 1986: 144–145.

97 BARANY 2002: 106; SPARING 2006: 54–55; HANCOCK 2009: 59.

98 ZIMMERMANN 2012: 822, 824.

99 FINGS 2006: 97.

100 FINGS 2006: 100.

101 FINGS 2006: 112–113.

102 HUBERT 2009: 67–68; PESCHANSKI 2002: 51–55; BERNADAC 1981: 40, 44–47.

kom. Nakon brze njemačke okupacije Francuske sredinom 1940. u kolovozu iste godine izdane su odredbe o zabrani boravaka „nepoželjnih" skupina, među kojima su bili Romi i Židovi, na određenim područjima („Sjeverna zona", Alsace-Lorraine). Ove „nepoželjne" skupine bile su internirane u logore na prostoru „Slobodne zone". Njemačke okupacijske vlasti u listopadu 1940. donijele su dekret kojim su naredile interniranje preostalih Roma u logore na području „Okupacijske zone".[103] Tada je započela organizacija sustava internacijskih logora, u kojima su stradali brojni Romi do kraja Drugoga svjetskog rata.[104]

Iz navedenog se može zaključiti kako je većina europskih zemalja prihvatila politiku progona romskog stanovništva, ponajprije želeći smanjiti njihov broj iseljavanjem (stranih) Roma i sprečavanjem dolaska novih (stranih) Roma. Zatim su neke europske državne vlasti određenim mjerama nastojale ograničiti kretanje (domaćim) romskim skupinama. Većina europskih zemalja prije početka Drugoga svjetskog rata nije započela s nasilnijim pokušajima asimilacije, kakav je već bio u tijeku u nacističkoj Njemačkoj. Izbijanjem Drugoga svjetskog rata i širenjem nacističkog utjecaja na mnoge europske zemlje, bilo izravno kao okupirane, ili posredno kao države saveznice, počeli su se provoditi neki dijelovi nacističkog modela odnosa prema Romima. U nekim zemljama Romi su bili deportirani u logore, oduzimana su im djeca, a vlasti su ih nastojale što je bilo moguće više kontrolirati.

O broju ubijenih Roma u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata

Upravo na pitanju utvrđivanja točnog broja žrtava genocida nad Romima uočljiv je znatan disparitet, jer procjena broja većinom varira između 50 000 i 500 000.[105] Točan broj ubijenih Roma u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata nemoguće je utvrditi, ponajprije zbog manjka dokumentacije, koja često za Rome u mnogim europskim državama nije bila sustavno vođena ili uopće nije bila vođena. Dio romskih žrtava na nacističkim okupiranim područjima Sovjetskog Saveza bio je pribrajan kao židovske žrtve. Dodatni problem čini neutvrđeni broj Roma prije Drugoga svjetskog rata u Europi, koji bi se mogao usporediti s brojem (preživjelih) Roma nakon rata. Osim toga, teško je utvrditi sam romski etnički identitet pojedine žrtve nacističkih i njemu savezničkih režima, jer je dio Roma skrivao svoje porijeklo kao jedan od mehanizama preživljavanja.[106]

---

103 HUBERT 2009: 68–79; FRASER 1995: 265; LEWY 2000: 81–82.

104 HUBERT 2009: 80–98; PESCHANSKI 2002: 55–58; FRASER 1995: 265–266; BERNADAC 1981: 47–126.

105 WEISS – WENDT 2005: 254.

106 KEEN 2014: 26–27; HANCOCK 2012: 46–47; LEWY 2000: 221–222.

Nakon Drugog svjetskog rata dogodila se marginalizacija kulture sjećanja na romske žrtve, a jedan dio takve marginalizacije bio je vidljiv na području utvrđivanja točnog broja njihova stradanja. Za razliku od drugih žrtava rata, romskim se žrtvama nisu sustavno bavili znanstvenici u gotovo nijednoj europskoj državi. Romski zahtjevi za odštetom u prvih nekoliko desetljeća nakon rata bili su odbačeni u pravosudnim postupcima, što je posebno bilo vidljivo u praksi sudova Zapadne Njemačke. Istodobno, niti sami preživjeli Romi nisu imali institucionalnu podršku u pronalasku njihovih žrtava. Promjena u takvoj praksi prema romskim žrtvama bila je primjetna tek krajem 60-ih godina 20. stoljeća kada Donald Kenrick i Grattan Puxon objavljuju knjigu o stradanju Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata, pritom iznoseći broj od 219 700.[107] Kasnije je Kenrick navodio brojku od 196 000 ubijenih Roma.[108] Oni su temeljili iznijetu brojku romskih žrtava na prikupljanju podataka po pojedinim europskim država, broju romskih zatočenika po nacističkim logorima, zahtjevima za odštetama pred sudovima, sudskim procesima u kojima se spominje ubijanje Roma.[109] Kasnije su isti autori prilagođavali ovu brojku, ovisno o pronalasku novih povijesnih izvora, ili provedenim istraživanjima. I danas se broj ubijenih Roma isključivo temelji na procjenama, a nikako ne na preciznim utvrđenim brojkama. Razlozi tome su nemogućnost utvrđivanja točnog broja Roma koji su živjeli u europskim zemljama uoči, za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata. Dio Roma nerijetko se izjašnjavao kao pripadnici drugih etničkih skupina bojeći se da budu žrtve diskriminacije, što se naziva etnička mimikrija. Ovakva pojava među romskom zajednicom prisutna je i danas, ponajviše je vidljiva prilikom popisivanja stanovništva, kada se i dalje jedan dio njih izjašnjava kao pripadnici drugih etničkih skupina.[110]

Slijedom navedenog, različite institucije iznosile su različite procjene broja ubijenih Roma u Drugom svjetskom ratu. Holocaust Memorial Museum Research Institute u Washingtonu 1997. objavio je kako je broj ubijenih Roma između 1,5 milijuna i pola milijuna.[111] Sličnu brojku iznijela je International Organization for Migration 2001. navodeći brojku do 1,5 milijuna ubijenih Roma.[112] Prema trenutnim podacima Muzeja Holokausta iz Washingtona, broj ubijenih Roma je do 250 000 ili oko 25 % predratne romske populacije u Europi.[113] Na internetskim stranicama navedeno je kako su Nijemci diljem Europe ubili između 90 000 – 150

[107] KENRICK I PUXON 1972: 183–184; WEISS – WENDT 2005: 255.

[108] LEWY 2000: 222.

[109] WEISS – WENDT 2005: 255–256.

[110] VLADA REPUBLIKE HRVATSKE 2021: 4; TANAČIĆ 2020.

[111] HANCOCK 1999: 507.

[112] HANCOCK 2012: 48.

[113] *HOLOCAUST ENCYCLOPEDIA*.

000 Sinta i Roma.[114] U djelu *The Holocaust and World War II: Almanac* iznijeta je procijenjena brojka od oko 200 000 ubijenih Roma.[115] Dvostruko veća brojka, tj. pola milijuna ubijenih Roma navedena je u publikaciji *The Nazi genocide of the Sinti and Roma*, koju je 1995. uredio istaknuti predstavnik sintske zajednice Romani Rose.[116] Donald L. Niewyk i Francis R. Nicosia su 2000. u *The Columbia Guide to the Holocaust* izračunali brojku o 285 650 ubijenih Roma ili 30,1 % od njihove ukupne predratne populacije.[117]

Različit raspon broja ubijenih Roma u Drugom svjetskom ratu iznosili su i različiti znanstvenici. Tako Sybil Milton navodi broj između pola milijuna i jedan i pol milijuna ubijenih Roma[118], dok Angus Fraser piše kako je broj ubijenih Roma u rasponu od četvrtine milijuna do pola milijuna i više[119]. Slično njima, Becky Taylor spominje broj od oko 500 000 ubijenih Roma[120], a Reimar Gilsenbach navodi kako procjene o broju ubijenih Roma i Sinta dosežu do 500 000.[121] Dragoljub Acković u knjizi o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj navodi brojku od više od dva milijuna ubijenih Roma u Europi za vrijeme navedenog rata.[122]

Može se zaključiti kako je pitanje utvrđivanja točnog broja Roma i dalje otvoreno za novija i sustavnija znanstvena istraživanja koja moraju biti ponajprije temeljena na arhivskim dokumentima, pouzdanim svjedočanstvima i drugim relevantnim izvorima. Svakako je potrebno uspostaviti međunarodno povjerenstvo stručnjaka, koje bi unutar svojih zemalja organiziralo uspostavu digitalne baze podataka romskih žrtava.

Zaključak

Romsko stanovništvo naselilo se u europskim zemljama u nizu migracijskih valova, od kojih je najznačajniji bio onaj od XIII. st. Ubrzo po njihovu doseljavanju među domicilnim europskim stanovništvom isticale su se određene predrasude i stereotipi prema Romima kao besposličarima, varalicama, lopovima, špijunima i sl. U tom je kontekstu nastao anticiganizam, koji se ponajprije vidio u represivno-asimilacijskoj politici prema Romima u mnogim europskim državama. U Njemačkoj su se u drugoj polovini XIX. st. takve anticiganističke teze povezale

114 YAD VASHEM.

115 THE HOLOCAUST AND WORLD WAR II ALMANAC 2001: 162.

116 THE NAZI GENOCIDE OF THE SINTI AND ROMA 1995: 189.

117 KEEN 2014: 28.

118 HANCOCK 2012: 48.

119 FRASER 1995: 268.

120 TAYLOR 2014: 174.

121 GILSENBACH 2009: 222.

122 ACKOVIĆ 2023: 35.

s tezama rasizma i eugenike te nacionalizma. U takvom kontekstu oblikovao se nacistički model genocidnog istrebljenja Roma, koji je uključivao mjere poput sterilizacije, internacije u logore te u konačnici: istrebljenje. Ovaj je model posebno bio prisutan u zemljama koje je nacistička Njemačka okupirala za vrijeme Drugoga svjetskog rata, poput Poljske i okupiranih područja SSSR-a, te njezinim zemljama saveznicama, poput Nezavisne Države Hrvatske i Rumunjske. U ostalim zemljama mjere prema Romima nisu bile tako drastične, već su se svodile na njihovu internaciju i korištenje za prisilne radove. Rezultat ovakve nacističke politike bio je genocid nad Romima, a njihove žrtve najčešće se procjenjuju na pola milijuna ubijenih Roma.

Bibliografija

Literatura

ACHIM, Viorel. 2004a. Romanian Memory of the Persecution of Roma. U *Roma and Sinti Under – Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A Shapiro, Robert M. Ehrenreich, 59–77. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Holocaust Studies.

ACHIM, Viorel. 2004b. *The Roma in Romanian history*. Budapest: Central European University Press.

ACKOVIĆ, Dragoljub. 2023. *Samudaripen Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Beograd: Službeni glasnik.

BABOVIĆ, Budimir. 1986. *Interpol: mit i stvarnost*. Zagreb: Globus.

BARANY, Zoltan. 2002. *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality and Ethnopolitcs*. Cambridge: Cambridge University Press.

BÁRSONY, János. 2008a. 20th Century Roma History and the Pharrajimos. U *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, 23–48. Budapest: IDEA.

BÁRSONY, János. 2008b. Facts and Debates: The Roma Holocaust. U *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, 1–12. Budapest: IDEA.

BAUMGARTNER, Gerhard. 1989. Idevalósi vagyok – Einer, der hierher gehört. U *Identität und Lebenswelt: Etnische, Religiöse und Kulturalle Vielfalt in Burgenland*, ur. Gerhard Baumgartner, Eva Müllner, Reiner Müllner, Reiner Münz, 69–94. Eisenstadt: Prugg Verlag.

BELUSCHI FABENI, Giuseppe, Sabrina TOSI CAMBINI. 2017. Antiziganisms: ethnographic engagement in Europe. *Anuac* 6 (1): 99–117.

BERNADAC, Christian. 1981. *Zaboravljeni holokaust: pokolj Cigana*. Zagreb: Globus.

BIONDICH, Mark. 2002. Persecution of Roma – Sinti in Croatia, 1941. – 1945. U *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich,

33–48. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Studies.

BOURSIER, Giovanna. 2009. Cigani u Italiji za vrijeme fašističke diktature i Drugoga svjetskog rata. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, ur. Donald Kenrick, sv. 2, 9–36. Zagreb: Ibis-grafika.

BROWNING, Christopher. 2005. *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi-jewisch policy, september 1939. – March 1942*. London: Arrow Books.

BRUNETEAU, Bernard. 2005. *Stoljeće genocida: nasilje, masakri i genocidne metode od Armenije do Ruande*. Zagreb: Politička kultura.

CROWE, David M. 1996. *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin.

DELETANT, Dennis. 2006. *Hitler's Forgotten Ally. Ion Antonescu and His Regime, Romania 1940–44*. New York: Palgrave Macmillan.

DUKOVSKI, Darko. 2000. Nacionalne manjine u Istri u 20. stoljeću. U *Dijalog povjesničara – istoričara*, sv. 2, prir. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, 411–427. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann.

DUKOVSKI, Darko. 1996. S ruba istarskog međuratnog društva: romske obitelji u Istri 1918 – 1938. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 29/1: 237–245.

ĐURIĆ, Rajko, Antun MILETIĆ. 2008. *Istorija holokausta Roma*. Beograd: Politika.

FINGS, Karola. 2006. Romi i Sinti u koncentracijskim logorima. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od „rasne znanosti" do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, 69–114. Zagreb: Ibis-grafika.

FONTET, Fransoa de (Fontette, François de). 1999. *Rasizam*. Beograd: Plato.

FRASER, Angus. 1995. *The Gypsies*. Oxford: Wiley-Blackwell.

FREDRICKSON, George M. 2002. *Racism. A Short History*. Princeton: Princeton University Press.

FRIEDLANDER, Henry. 2001. Step by step. The expansion of murder, 1939 – 1941. U *The Holocaust: Origin, Implemantation, Aftermath*, ur. Omer Bartov, 63–76. London – New York: Routledge.

GAY, Peter. 1999. *Weimarska kultura: isključenik kao uključenik*. Zagreb: Konzor.

GILSENBACH, Reimar. 2009. Pregledna kronologija progona Cigana pod nacionalsocijalizmom (1933. – 1945.). U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, 201–222. Zagreb: Ibis-grafika.

GUY, Will. 2004. Tko su Romi?: Romi u Čehoslovačkoj. U *Romi: interdisciplinarni prikaz*, ur. Diane Tong, 13–70. Zagreb: Ibis-grafika.

GYULA PURCSI, Barna. 2008. Anti-Gypsy Initiatives and Raids in Pest County under Deputy – Lieutenant László Endre (1928, 1939 – 1944). U *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, 49–86. Budapest: IDEA.

HANCOCK, Ian. 1999. Roma: Genocide of Roma in the Holocaust. U *Encyclopedia of Genocide*, vol. II (I – Y), ur. Israel W. Charny, 501–508. Santa Barbara, Ca. – Denver, Co. – Oxford: ABC-CLIO.

HANCOCK, Ian. 2012. *We are the Romani people: Ame sam e Rromane džene*. Hatfield: University of Hertfordshire Press.

HANCOCK, Ian. 2006. *Sindrom parije: priča o ropstvu i progonu Roma*. Zagreb: Ibis-grafika.

HEUSS, Herbert. 2006. Njemačka politika progona Cigana 1870. – 1945. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od „rasne znanosti" do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, 1–26. Zagreb: Ibis-grafika.

HOBSBAWM, Eric. 2009. *Doba ekstrema: kratko dvadeseto stoljeće 1914.–1991*. Zagreb: Zagrebačka naklada.

HOBSBAWM, Eric J. 1993. *Nacije i nacionalizam: program, mit i stvarnost*. Zagreb: Novi Liber.

HREČKOVSKI, Slavica. 1985. Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac. U *Okrugli stol 21. travnja 1984*., ur. Dobrila Borović, 35–38. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac.

HUBERT, Marie – Christine. 2009. Internacija Cigana u Francuskoj. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, 61–98. Zagreb: Ibis-grafika.

HÜBSCHMANNOVÁ, Milena. 2009. Romi u takozvanoj Slovačkoj državi (1939. – 1945.). U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick, 17–58. Zagreb: Ibis-grafika.

IVAN, Emil. 1961. *Nepokorena mladost (SKOJ u prvim godinama ustanka)*. Zagreb: Lykos.

JÁNOS, Ury. 2008. The Mass Murder of Gypsies and Inota – Lake Grábler at the End of January 1945. U *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, 87–97. Budapest: IDEA.

JOHNSON, Paul. 2007. *Moderna vremena: Povijest svijeta od 1920-ih do 2000*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

KALININ, Valdemar. 2009. Romi u pokretu otpora u Sovjetskom Savezu. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick, 125–131. Zagreb: Ibis-grafika.

KATZ, Katalin. 2009. Mađarski Romi u Drugom svjetskom ratu. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick, 61–98. Zagreb: Ibis-grafika.

KEEN, Ellie. 2014. *Right to Remember: A Handbook for Eudcation with Young People on the Roma Genocide*. Strasbourg: European Youth Centre Strasbourg.

KELSO, Michelle. 2009. Deportacije Cigana iz Rumunjske u Transistriju 1942. – 1944. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, 105–149. Zagreb: Ibis-grafika.

KENRICK, Donald, Grattan PUXON. 1972. *The destiny of Europe's Gypsies*. New York: Basic Books, inc.

KOLLÁROVÁ, Zuzana. 2003. The Roma during the first Czechoslovak Republic, the Second Czechoslovak Republic, and the First Slovak State. U *Global report on Roma in Slovakia*, ur. Michal Vašečka, Martina Jurásková, Tom Nicholson, 35–44. Bratislava: Čačipen Pal O Roma – Institute for Public Affairs.

LEMON, Alaina. 2004. Romi (Cigani) u Sovjetskom Savezu i moskovski teatar Romen. U *Romi: interdisciplinarni prikaz*, ur. Diane Tong, 139–156. Zagreb: Ibis-grafika.

LENGEL-KRIZMAN, Narcisa. 1986. Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945. Časopis za suvremenu povijest 18/1: 29–42.

LENGEL-KRIZMAN, Narcisa. 2003. *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.

LEWY, Guenter. 2000. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press.

LIÉGEOIS, Jean – Pierre. 1986. *Gypsies-an illustrated history*. London: Al Saqi Book.

LUCASSEN, Leo, Wim WILLEMS, Annemarie COTTAAR. 1998. *Gypsies and Other Itinerant Groups: A Socio-Historical Approach*. London: St. Martin's Press.

LUDI, Regula. 2009. Švicarska politika prema romskim i sintskim izbjeglicama iz nacionalsocijalističkog režima: obrambeni zidovi umjesto azila. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, sv. 3, ur. Donald Kenrick, 133–153. Zagreb: Ibis-grafika.

MARGALIT, Gilad. 2002. *Germany and its Gypsyies: a Post – Auschwitz Ordeal*. Madison: University of Wisconsin Press.

MAYERHOFER, Claudia. 1989. Die Zigeuner im Burgenland. Ein historisch-ethnologischer Abriß. U *Identität und Lebenswelt: Etnische, Religiöse und Kulturalle Vielfalt in Burgenland*, ur. Gerhard Baumgartner, Eva Müllner, Reiner Müllner, Reiner Münz, 87–94. Eisenstadt: Prugg Verlag.

MAZOWER, Mark. 2004. *Mračni kontinent: Europsko dvadeseto stoljeće*. Zagreb: Prometej.

NECAS, Ctibor. 2009. Lety i Hodonín – dva internacijska logora za Sinte i Rome u Čehoslovačkoj. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, 177–200. Zagreb: Ibis-grafika.

PANAYIA, Panikos. 1999. *Outsiders: A History of European Minorities*. London – Rio Grande: Bloomsbury Publishing.

PESCHANSKI, Denis. 2002. The Gypsies in the Uphevel: The Situation in France, 1939 – 1946. U *Roma and Sinti Under – Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich, 49–58. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Studies.

PEUKERT, Detlev J. K. 1987. *Inside nazi Germany: conformity, opposition and rasism in everyday life*. New Heven – London: Batsford.

POLŠEK, Darko. 2003. Rasna higijena u Njemačkoj. *Filozofska istraživanja* 23/2 (89): 479–507.

POLŠEK, Darko. 2004. *Sudbina odabranih: eugeničko nasljeđe u vrijeme genske tehnologije*. Zagreb: ArTresor naklada.

SCHMUHL, Hans Walter. 2008. *The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology Human Heredity and Eugenics 1927–1945*. Bielefeld: Springer Science & Business Media.

STANIŠIĆ, Miško, Nina KRIEGER, Karola FINGS, Stéphane LAEDERICH, Ruth-Anne LENGA, Danijel VOJAK. 2024. *Međunarodni savez za sjećanje na Holokaust: Prepo-*

ruke za podučavanje i učenje o progonu i genocidu nad Romima u razdoblju nacizma. Berlin: Međunarodni savez za sjećanje na Holokaust (IHRA) godine.

ŠOB, Tvrtko. 1995. *Milenijski mitovi mržnje*. Zagreb: Durieux.

SPARING, Frank. 2006. Ciganski logori: nastanak, karakter i značenje logora kao sredstva progona Sinta i Roma u doba nacionalsocijalizma. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od „rasne znanosti" do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, 27–67. Zagreb: Ibis-grafika.

SPARTACO CAPOGRECO, Carlo. 2006. *Mussolinijevi logori: internacija civila u fašističkoj Italiji: (1940. – 1943.)*. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga.

SZITA, Szabolcs. 2008. One of the Roma Killing fields: Komáromi Csillagerőd, Automn 1944. U *Pharrajimos: The fate of the Roma during the Holocaust*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, 98–114. Budapest: IDEA.

TAYLOR, Becky. 2014. *Another Darkness, Another Dawn: A History of Gypsies, Roma and Travellers*. London: Reaktion Books.

The Holocaust and World War II almanac. 2001. Ur. Peggy Saari, Aaron Maurice Saari. Detroit [etc.]: Gale Group, cop.

The Nazi genocide of the Sinti and Roma. 1995. Ur. Romani Rose. Heidelberg: Documentary and Cultural Centre of German Sinti and Roma.

THURNER, Erika. 1989. Roma im Burgenland zur Zeit des Nationalsozialismus. U *Identität und Lebenswelt: Etnische, Religiöse und Kulturalle Vielfalt in Burgenland*, ur. Gerhard Baumgartner, Eva Müllner, Reiner Müllner, Reiner Münz, 95–99. Eisenstadt: Prugg Verlag.

THURNER, Erika. 2009. Sinti i Romi u austrijskom Gradišću – logor u Lackenbachu. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, 37–60. Zagreb: Ibis-grafika.

THURNER, Erika. 1998. *National Socialism and Gypsies in Austria*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

Tim za podršku posebnog predstavnika glavnog tajnika za pitanja Roma, Dosta! oslobodimo se predrasuda – upoznajmo Rome! 2011. Strasbourg: Vijeće Europe.

VOJAK, Danijel. 2018. Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945. U *Jasenovac: manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam*, ur. Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić, 245–284. Jasenovac: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac.

VOJAK, Danijel, Neven KOVAČEV. 2016. Romi na hrvatskom prostoru. U *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru: Od plemića i crkvenih dostojanstvenika do težaka i ribara*, ur. Lovorka Čoralić, Ivana Horbec, Maja Katušić, Vedran Klaužer, Filip Novosel, Ruža Radoš, 662–670. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

ZIMMERMANN, Michael. 2012. Nacionalsocijalističko rješenje „ciganskog pitanja" od 1933. do 1945. *Europski glasnik* 17: 815–827.

ZIMMERMANN, Michael. 2009. Sovjetski Savez i Baltičke države 1941. – 1944: pokolj Cigana. U *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, 151–175. Zagreb: Ibis-grafika.

Internetske stranice

Antigypsyism – a Reference Paper (version June 2017) http://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2017/07/Antigypsyism-reference-paper-16.06.2017.pdf (posjet 8. 6. 2025.).

Council of Europe Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf (posjet 8. 6. 2025.).

Holocaust Encyclopedia. Genocide of European Roma (Gypsies), 1939 - 1945 https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/genocide-of-european-roma-gypsies-1939-1945 (posjet 8. 6. 2025.).

NICOLAE, Valeriu Ciolan. 2006. *The Role of Diplomacy in Achieving Representation and Participation for the Roma*. Dissertation, Faculty of Arts University of Malta http://www.diplomacy.edu/sites/default/files/23082010104317%20Nicolae%20(Library).pdf (posjet 8. 6. 2025.).

TANČIĆ, Tamara. 2020. Etnička mimikrija Roma – sloboda ili štit? https://www.istinomer.rs/analize/etnicka-mimikrija-roma-sloboda-ili-stit/ (posjet 28. 10. 2025.).

Vlada Republike Hrvatske, Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina. 2021. Nacionalni plan za uključivanje Roma za razdoblje od 2021. do 2027. godine https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/NPUR%202021-2027/Nacionalni%20plan%20za%20uklju%C4%8Divanje%20Roma.pdf (posjet 28. 10. 2025.).

Yad Vashem https://www.yadvashem.org/holocaust/about/nazi-germany-1933-39/non-jewish-victims.html (posjet 8. 6. 2019.).

Zaključak o usvajanju pravno neobvezujuće Radne definicije antiromskog rasizma i diskriminacije Međunarodnog saveza za sjećanje na Holokaust (IHRA). 2023. Narodne novine https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2023_01_8_164.html (posjet 8. 6. 2025.).

Genocide against Roma / Samudaripen in Europe during the Second World War

The Roma population settled in European lands in a series of migration waves, the most significant of which was that of the 13th century. Shortly after their settlement in most European countries until the 15th century, certain prejudices and stereotypes emerged among the resident European population towards Roma. They were increasingly perceived by authorities and the non-Roma population as idlers, cheats, thieves, spies, etc. In this context, anti-Gypsyism (or anti-Roma racism and discrimination) arose, a concept that seeks to encompass the negative attitude of non-Roma authorities and society towards Roma, and which is often grounded in negative stereotypes and prejudices. The policy of anti-Gypsyism was present in most European countries, especially from 15th century onward, and was often implemented through the expulsion of (foreign) Roma nomadic groups

and coercive measures aimed at their permanent settlement; these practices may be regarded as repressive assimilation policies towards the Roma in many European countries. This kind of policy towards the Roma was especially prominent in the newly established German Empire in the second half of the 19th century. Its authorities formulated a special anti-Gypsy policy based on racialist doctrines, racial hygiene (eugenics), and German nationalism. Within this framework, the Roma were regarded as a threat to the development of German society and were therefore subjected to intensified police control. When the Nazis came to power in Germany in 1933, policies towards the Roma intensified, and among the first victims of their racial (genocidal) policy, along with the Jews, were the Roma. In this context, the Nazi model of genocidal extermination of the Roma took shape, including measures such as sterilization, internment in camps and ultimately their extermination. This model was especially present in the countries occupied by Nazi Germany during the Second World War, such as Poland and the occupied territories of the Soviet Union, as well as its allied countries, such as the Independent State of Croatia and Romania. In other countries, the measures against the Roma were not as drastic, but rather amounted to their internment and use for forced labor. The result of this Nazi policy was the genocide of the Roma, with the number of victims most commonly estimated at around half a million Roma. The genocidal suffering of the Roma during the Second World War is today referred to as Samudaripen in most European countries.

Key words: Roma, Europe, the Second World War, genocide
Ključne riječi: Romi, Europa, Drugi svjetski rat, genocid

Danijel Vojak
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Marulićev trg 19
10000 Zagreb
danijel.vojak@pilar.hr

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI
57
Broj 1

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2025.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 57, broj 1

Izdavač / Publisher
Zavod za hrvatsku povijest
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest
FF press

Za izdavača / For Publisher
Domagoj Tončinić

Glavni urednik / Editor-in-Chief
Filip Šimetin Šegvić

Izvršni urednik / Managing editor
Zvjezdana Sikirić Assouline

Zamjenik glavnog urednika / Assistant Editor-in-Chief
Luka Špoljarić

Uredništvo / Editorial Board
Inga Vilogorac Brčić (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Martin Previšić (suvremena povijest/contemporary history), Tvrtko Jakovina (globalna povijest/global history), Silvija Pisk (zavičajna povijest/local history), Tomislav Galović (pomoćne povijesne znanosti/auxiliary sciences of history)

Izvršni urednik za međunarodnu komunikaciju / Executive editor for international communication
Nada Zečević

Urednik recenzija / Review Editor
Kornelija Jurin Starčević

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council
Denis Jevgenjevič Alimov (Sankt Peterburg), Csaba Békés (Budapest), Jakub Beneš (London), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Hannes Grandits (Berlin), Kateřina Horníčková (České Budějovice / Olomouc), Catherine Horel (Pariz), Angela Ilić (München), Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Irina Lyubomirova Ognyanova-Krivoshieva (Sofija), Axel E. W. Müller (Leeds), Beata Możejko (Gdanjsk), Géza Pálffy (Budapest), Zlatko Pleše (Chapel Hill), Ioan-Aurel Pop (Cluj), Alexios G. C. Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd), Zrinka Stahuljak (Los Angeles), Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana), Andrea Vanina Neyra (Buenos Aires), Radina Vučetić (Beograd), Christina Lutter (Beč) i Andrej Hozjan (Maribor)

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant
Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year
Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at: Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“ http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

Financijska potpora za tisak časopisa / The journal is published with the financial support by:
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by
Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout
Marko Maraković

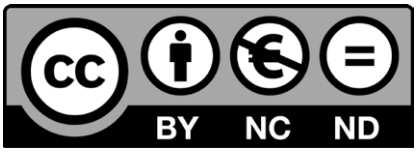
Lektura / Language editors
Katarina Starčević (hrvatski / Croatian)
Tomislav Brandolica (engleski / English)

Korektura / Copy editing
Marta Janković

Ilustracija na naslovnici
Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“ http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific journals of Croatia http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.